

УДК 930: [070.15:329.12] (47754)

О. К. МАЛЮТИНА

ХАРКІВСЬКІ КАДЕТСЬКІ ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ ПРО РЕВОЛЮЦІЮ (1905 Р.) ТА РЕВОЛЮЦІЙНЕ НАСИЛЬСТВО

Розглянута проблема ставлення харківських кадетів до революції 1905 р. та революційного насильства (політичного терору, єврейських погромів, смертної кари) на основі аналізу матеріалів, опублікованих на сторінках харківських кадетських періодичних видань.

Ключові слова: харківські кадетські періодичні видання, революція, терор.

Рассмотрена проблема отношения харьковских кадетов к революции 1905 г. и революционному насилию (политическому террору, еврейским погромам, смертной казни) на основе анализа материалов, опубликованных на страницах харьковских кадетских периодических изданий.

Ключевые слова: харьковские кадетские периодические издания, революция, террор.

The problem about Kharkiv cadets' attitude toward revolution of 1905, terror, Jewish massacres, death penalty is studied in the article on the base of complex analysis of materials, which were published on the pages of Kharkiv cadet periodicals.

Key words: kharkov cadet periodicals press, revolution, terror.

У Харкові до революції 1905 р. існувала своєрідна газетна монополія. Різноманітні інтереси суспільства представляли лише офіційні періодичні видання (щоденні «Харьковские губернские ведомости» та «Южный край» [13, с. 73]). Проте під натиском масового політичного протесту влада була змушена надати суспільству право активної участі в політичному житті. Однією з її форм стала можливість висловлювати свої думки в незалежній пресі. Відгуком ліберальної громадськості Харкова на Маніфест 17 жовтня було заснування щоденної газети «Мир». Редактором та ідеологом газети став професор М. А. Гредескул. Із 27 листопада до 9 грудня 1905 р. було надруковано 11 номерів газети. Але ліберальний характер видання, висвітлення злободенних питань дійсності, критика дій уряду й місцевої адміністрації спровокували «припинення» випуску газети до особливого розпорядження харківського генерала-губернатора. Газету «Мир» змінила ліберальна «Волна», продовживши тематику попереднього видання. Її редакторами стали професори М. П. Чубинський та М. О. Максимейко,

пізніше І. П. Белоконський та Ф. А. Павловський. Газета проіснувала один місяць — із 29 грудня 1905 р. до 29 січня 1906 р. — і також була закрита владою «до особливого розпорядження». Ліберали відразу замінили видання газетою «Будущее». Були видрукувані 26 номерів за редакцією І. П. Белоконського. Після «тимчасового закриття» «Будущего» з'явилося видання «Накануне». Газета видавалася напередодні виборів до І Державної думи, тому всі її 16 номерів присвячені висвітленню передвиборчої кампанії та діяльності кадетської партії під час виборів. Однак і це видання влада заборонила, а в період з 14 по 24 червня 1906 р. його змінила газета «Девятый вал». Опублікування серії кадетських видань «Мир», «Волна», «Будущее», «Накануне», «Девятый вал» остаточно припинено 9 липня 1906 р.

Уже в перших номерах газети «Мир» чітко визначено мету видання. Газета «Мир» — друкований орган харківського відділення кадетської партії — була покликана об'єднати однодумців, популяризувати ліберальні ідеї й основні принципи програми конституційних демократів, виявляти ставлення ліберальних політичних сил до актуальних загальнополітичних та соціально-економічних питань. На сторінках своєї газети харківські кадети намагалися осмислити причини революційного виступу народу й оцінити його значення. Проблема революційного насилля, політичного терору, єврейських погромів, смертної кари була наскрізною для всіх видань.

Слід зауважити, що до цього часу ліберальні видання Харківської губернії практично не вивчалися. Винятком є монографія І. А. Михайлина, в якій уперше зроблена спроба комплексного аналізу й систематизації величезного масиву харківських періодичних видань ХІХ — початку ХХ ст. [13]. Монографія містить розділ, присвячений харківській ліберальній пресі. Автор, дослідивши динаміку зміни кадетських видань і надавши їх загальну характеристику, проаналізував найяскравішу статтю щодо питання смертної кари «Голос священника». Проте тема оцінки революції та революційного насилля на сторінках харківських кадетських видань потребує системнішого й детальнішого вивчення.

Мета статті — використовуючи проблемно-хронологічний підхід, охарактеризувати ставлення харківських кадетів до революції, терору, єврейських погромів, смертної кари на основі аналізу матеріалів, опублікованих у їхніх друкованих органах.

У серії програмних статей М. А. Гредескула під назвою «Роки боротьби» було виражено кредо харківських кадетів [5]. Незважаючи на те, що ліберали в принципі заперечували будь-які форми насилля й надавали перевагу мирним реформаторським формам модернізаційного процесу, революцію 1905 р. вони схвалювали й підтримували, розглядаючи її як «справжню санкцію їхніх вимог до уряду». М. А. Гредескул підкреслював, що революція мала свої глибинні причини і зовсім не була безрезультатним спалахом насилля, що суперечив здоровому глузду і законам моралі. У 1905 р. «доля батьківщини визначалася на багато років уперед», країна зробила

крок до парламентаризму, були створені профспілки й різні політичні партії та організації, започатковані періодичні видання різнорідних напрямів. Революція допомогла народові відчувати свою силу, хоча б частково звільнитися від рабської покірності, знайти відчуття людської гідності, впевненіше дивитися в майбутнє. Досягти цього без зрушень і потрясінь 1905 р., як виявилось, було неможливо. Лише під впливом масового народного протесту, в умовах всеросійського політичного страйку Микола II був змушений проголосити демократичні свободи і політичну реформу. Але, як зауважував ліберал, рецепт дій уряду у кризових ситуаціях залишився незмінним — «кілька грамів покращень і реформ і скількись фунтів репресій і переслідувань» [6].

Маніфест 17 жовтня прискорив поляризацію політичних сил. Щойно поширилася звістка про обіцянні свободи, відразу ж почалися мітинги й демократичні демонстрації. Водночас активізувалися сили, лояльні до царського режиму. Патріотичні маніфестації часто перетворювалися на погроми, особливо кровопролитні в «єврейських кварталах». Хоча Харків і не зачепила хвиля європейських погромів, що лютували в країні восени 1905 р., кадетське видання виявило небайдужість до цієї теми: були опубліковані дві великі статті П. В. Каменського — очевидця подій у Катеринославській губернії [7]. Описуючи страшні подробиці того, що відбувалося — варварство погромників, — автор нарисів звернув увагу на «байдужість, бездіяльність, лінощі й апатичність» поліції і влади. «Пристави, сільські старости, волосні старшини, які намагалися запобігти погромам, були винятком», — відзначає Каменський [8]. Ініціатори погромів — маргінальні елементи (місцеві хулігани, злодюжки, конокради), маючи негласну підтримку влади, встановили режим терору на вулицях багатьох міст. Автор закликав суспільство не піддаватися ганебним інстинктам, а виявляти свідомість — об'єднавшись, протистояти виявам вандалізму.

Під час революції було пролито багато крові і скоєно чимало різних злочинів. Незважаючи на те, що точних статистичних даних немає, результати аналізу джерел засвідчують, що уряд за роки революції знищив значно більше людських життів, ніж революціонери. За вироками судів, зокрема й військово-польових, за 1905–1907 рр. було страчено понад 10 тис. осіб, а під час вуличних зіткнень із військами та поліцією тільки в 1905 р. загинуло майже 15 тис. осіб (і це без урахування жертв чорносотенних погромів) [15, с. 380].

Відгуком на злобу дня стала стаття, опублікована в другому номері газети «Мир» під назвою «Нова ера і смертна кара» [14]. Автор статті відзначив надзвичайну суперечливість існуючої політичної системи, невідповідність між вимогами суспільства і реакцією режиму на ці вимоги. Суспільство, в якого «підвищився рівень громадської правової свідомості», чекало від влади конституції, народного представництва і свобод. На це влада відповідала надзвичайними і військово-польовими судами, які зазвичай виносили один вердикт — страта. На думку автора, для досягнення громадського спокою влада удається до «застарілої сліпої зброї». Застаріла

тому, що саме життя й уся прогресивна громадсько-політична думка вже давно обґрунтовували необхідність скасування смертної кари. Сліпа — тому що при винесенні вироку суд керується не стільки бажанням розібратися в справі і прийняти справедливе рішення, скільки необхідністю виконати волю влади. Автор, розглядаючи соціальні елементи, стосовно яких, насамперед, застосовується смертна кара, відзначає таку тенденцію. У сучасній Росії до такого різновиду покарання засуджують не лише кримінальних чи воєнних злочинців (що має юридичне підґрунтя), а переважно політичних злочинців — «людей, яких на формально злочинний шлях веде ідея, людей, яких в одну епоху страчують, в наступну ж роблять героями і борцями за свободу» [14].

Тема необхідності скасування смертної кари набула розвитку і в газеті «Волна». Цього разу авторами статті були представники духовного сану. Стаття називалася «Голос священика про смертну кару й про вбивство як наслідок політичної боротьби (Лист до редакції)» і була підписана священиками Володимиром Шаповаловим, Іоаном Філевським, протоієреєм М. Григоровичем, священиками М. Вознесенським, В. Купленським [4]. Представники духовенства розглядали проблему смертної кари з позицій християнської моралі та гуманізму. Емоційна насиченість статті викликала в читачів інтерес до порушеної проблеми. Автор (умовно використовуємо формулу одини) пропонував поставити себе на місце засудженого до страти, відчуті його переживання, душевні страждання. Звернення до літературного таланту Ф. М. Достоевського, — цитата із його твору «Ідіот», — підкреслювало антигуманність свідомого вбивання людини. Якщо ж суспільство мовчить, не кричить і не виявляє протесту проти смертної кари, то, на думку автора статті, воно перетворюється на ката і несе моральну відповідальність за скоювані вбивства. Крім того, страта не є ефективним способом запобігання злочинам. «Привид смертної кари не злякає ні переконаного революціонера, чи анархіста, що заглибився усім єством у справу, ні переконаного чорносотенника, який уявив себе Сусаніним, ні кримінального злодія» [4]. На відміну від автора статті «Нова ера і смертна кара», який змальовував борців визвольного руху як героїв, представники духовенства категорично осуджують убивство взагалі, незалежно від мети і мотивів того, хто його скоїв. «Убивства, як засіб політичної боротьби, нічим не відрізняються від смертної кари. Такі вбивства завжди особливо жорстокі й несправедливі» [4]. Кожне знищене людське життя, чи то буде «переконаний революціонер» чи «солдат убитий на своєму посту, ... коли страшний «кривавий сміх» з кривавих полів Маньчжурії розійшовся по російській землі», викликає в автора статті жаль і гарячий протест.

Стаття «Голос священика...» викликала чимало відгуків, на сторінках наступних видань розгорнулося обговорення цієї теми [2]. Так, уже в наступному п'ятому номері газети «Волна» священик М. Вознесенський і протоієрей М. Григорович вважали за необхідне внести деякі корективи і чіткіше висловити свою думку з приводу опублікованого, зокрема і за їхнім підписом, матеріалу. Вони не зовсім погоджувалися з формулюванням

фрази про мотиви, що ведуть до «вбивства переконаного революціонера і солдата» [3]. Перший (революціонер) керується ідеєю, метою вдосконалення суспільного ладу і вільним самостійним вибором, а другий (солдат) — обов'язком, покладеним на нього державою. Справді, відмінність спонукальних мотивів відзначена цілком справедливо. Та уважніше прочитання статті «Голос священника...» дозволяє дійти висновку про вдавану суперечливість. Автор виступає проти терору революціонерів і водночас у дещо завуальованій формі осуджує уряд, який приніс невинуватих солдатські жертви в російсько-японській війні. Таким чином, мисляче, прогресивне харківське духовенство на сторінках ліберальних видань висловилося проти кривавих убивств, як з боку влади, так і з боку революційних політичних сил.

Газета харківських кадетів продовжувала публікувати листи на цю тему, що надходили до редакції від духовних осіб. Ліберальне видання друкувало їх на своїх сторінках, вважаючи, напевно, що саме священнослужителям належить пальма першості в морально-етичних питаннях і їх голос є найважливіший і авторитетний у цій сфері. Так, на підтримку статті «Голос священника» виступили священники Павло Лобковський і Володимир Купленський [10]. Проте харківське духовенство, обговорюючи питання смертної кари, не зупинилося тільки на етичному аспекті питання, а й порушило проблему відносин церкви та держави.

Так, у 21 номері газети «Волна» від 21 січня 1906 р. опубліковано велику статтю харківського архімандрита Фатеева під назвою «Харківське духовенство і смертна кара» [18]. Архімандрит писав, що з Петровської епохи церква підпорядковувалася державі і, по суті, перетворилася на пересічне бюрократичне відомство, яким керує світська особа. Та й самих священнослужителів влада сприймає як своєрідних чиновників у рясах, на яких у разі небажання підтримувати авторитет держави можна накласти дисциплінарні стягнення. Тісні обійми держави виявилися згубними для церкви, яка повинна бути не лише лояльною, але навіть більше того, «прислужувати» владі з тих питань, з яких має протилежну позицію, наприклад, питання про смертну кару.

Позиція кадетського видання щодо питання революційного насильства і смертної кари також відбивалася в серії статей, які стосувалися «справи лейтенанта П. П. Шмідта» [11]. Судове розслідування щодо керівників та учасників найбільшого військового повстання, що відбулося в листопаді 1905 р. в Севастополі на крейсері «Очаків», мало широкий резонанс. У газеті «Мир» від 2 грудня 1905 р. опубліковано лист Л. Літвігіна про порушення громадянських прав керівника повстання лейтенанта П. П. Шмідта, який перебував під слідством. Матеріал для публікації надала сестра лейтенанта пані Ізбаш, котра вболівала за долю брата і хотіла через засоби масової інформації привернути увагу громадськості до цієї справи. У десятому номері газети «Мир» від 8 грудня 1905 р. опубліковано звернення лейтенанта П. Шмідта до учнів старших класів севастопольських середніх навчаль-

них закладів [9]. Опікуючись молоддю, переймаючись її потребами й захищаючи її інтереси перед міською думою в дореволюційний час, він не забув про своїх вихованців і в час великих змін. Розуміючи, що молодь не спостерігатиме байдуже за бурхливими революційними подіями, лейтенант намагався пояснити молодим людям мету «великої роботи звільнення всього народу», спрямувати їх, дати рекомендації щодо подальших дій. Також у зверненні лейтенант, по суті, виявляв своє розуміння революції, її завдань і прийнятних методів боротьби. «Пам'ятайте, — писав П. Шмідт, — ми боремося проти свавілля і прагнемо ладу й законності» [9]. Категорично висловлюючись проти насилля, застерігаючи молодь від «безладного буйства», найрадикальнішим і наймогутнішим засобом боротьби він вважав добре організований страйк. Проте, висловлюючись особисто про себе і свою позицію в революційній боротьбі, шляхетний ідеаліст лейтенант П. Шмідт виявляв готовність іти до кінця, забути особисті інтереси і пожертвувати своїм життям заради народного блага. Оперативно реагуючи на перебіг судового процесу в справі П. Шмідта, газета «Будущее» в 19 номері від 3 березня 1906 р. надрукувала оригінал (без скорочень) промови захисника П. Шмідта присяжного повіреного О. М. Александрова, отриманої від автогра [17]. Матеріал займав більше ніж одну чверть газетної сторінки. Опублікувавши його, редакція виконувала двоєдине завдання: висловлювала й водночас формувала громадську думку. Адвокат Шмідта у своїй промові висловив популярну в суспільстві думку про неприпустимість і неприйнятність смертної кари, тим більше стосовно людини, яка діяла в умовах надзвичайної (революційної) історичної ситуації в ім'я «гарячої любові до батьківщини і народу». Під час революційних заворушень, що охопили армію, лейтенант Шмідт обрав сторону солдатів і матросів, хоча армія, зазвичай, повинна бути поза політикою і захищати інтереси держави, а точніше (уточнює О. М. Александров), інтереси панівного класу, проти якого в 1905 р. повстав народ.

Промова О. М. Александрова, призначена широкій читацькій аудиторії, не могла не викликати, з одного боку, співчуття до обвинувачуваного, а з іншого, — осуду державного обвинувачення, яке вимагало смертної кари для політичних злочинців.

9 березня 1906 р. газета «Будущее» опублікувала повідомлення про страту керівників повстання. 6 березня 1906 р. на острові Березань (поблизу Очакова) були розстріляні лейтенант П. П. Шмідт і матроси А. І. Гладков, М. Г. Антоненко. С. П. Частник. У повідомленні подавалася детальна інформація про мужню поведінку лейтенанта П. Шмідта напередодні страти. Він не захотів, щоб його прив'язували до стовпа і, попрощавшись із «братими-матросами» і «товаришами-солдатами», просив пам'ятати, що гине за Вітчизну і свій народ [16].

Опублікований матеріал викликав миттєву реакцію місцевої влади. 9 березня 1906 р. тимчасовий харківський генерал-губернатор К. С. Станкевич

видав постанову про «призупинення» діяльності газети «Будущее» до особливого розпорядження, оскільки в останніх номерах видання «щодо страти лейтенанта Шмідта і його поплічників у державному злочині опубліковано статті, які підбурюють населення проти урядової влади» [12]. Таким чином, підбірка статей про справу лейтенанта Шмідта, що формувала і підтримувала опозиційні настрої в суспільстві, викликала типову реакцію влади — закриття газети. Інформацію про закриття газети та його причини опублікували 15 березня в першому випуску нового видання харківських кадетів «Накануне» [12].

Незважаючи на ієрархічне регулювання засобів масової інформації, харківські ліберали продовжили болючу тему. 26 березня 1906 р. газета «Накануне» опублікувала думку незалежного іноземного спостерігача — бельгійця Еміля Вандервільда, висловлену ним у листі до свого друга — видатного громадсько-політичного діяча, юриста, історика та соціолога М. М. Ковалевського. У листі із Брюсселя не були названі імена, але аналіз змісту дозволяє зробити припущення, що все написане стосувалося недавніх подій, які сколихнули Росію — жорстокої розправи над повсталими «очаківцями». Автор листа висловив думку, що чітко відбивала настрої суспільства: «Страта переможеного і беззбройного противника перетворює останнього на мученика» [1].

Таким чином, ліберальна місцева преса відбивала позицію харківських кадетів з найбільш нагальних питань сучасності і доносила її до громадськості. На сторінках своїх видань, діяльність яких постійно переривала влада, ліберальні кола осуджували використовувані урядом радикальні насильницькі форми боротьби — політичний терор, репресії, погроми і смертну кару. Симпатизуючи революційному рухові, приймаючи революцію як виявлення волі народу, викликану небажанням влади своєчасно реагувати на вимоги суспільства, ліберали зосередили зусилля на можливостях, які відкрила перед ними революція, зокрема, на легальній організації своїх сил, озвучуванні в засобах масової інформації своєї позиції, підготовці передвиборчої кампанії й активній участі в ній. Вважаючи, що Росія стала конституційною державою, усі свої надії ліберали пов'язували з парламентом. Перспективною для подальшого дослідження є тема про виборче законодавство, що постійно порушувалася на сторінках харківської кадетської періодики, та відношення партії до участі в виборах до Державної думи.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Вандервільд Э. О смертной казни / Э. Вандервильд // Накануне. — 1906. — № 12. — С. 3.
2. Вознесенский Н. Письмо в редакцию / Н. Вознесенский, Н. Григорович // Волна. — 1906. — № 5 — С. 4; Лобковский П. Письмо в редакцию / П. Лобковский // Волна. — 1906. — № 13. — С. 4; Фатеев А. Харьковское духовенство о смертной казни / А. Фатеев // Волна. — 1906. —

- № 21. — С. 2; Купленский В. К вопросу о смертной казни / В. Купленский // Волна. — 1906. — № 26. — С. 3; Открытое письмо группы прихожан Благовещенского храма отцу Владимиру Шаповалову // Будущее. — 1906. — № 8. — С. 4; О смертной казни // Накануне. — 1906. — № 12. — С. 3.
3. Вознесенский Н. Письмо в редакцию / Н. Вознесенский, Н. Григорович // Волна. — 1906. — № 5 — С. 4.
  4. Голос священника о смертной казни и об убийстве как средстве политической борьбы. Письмо в редакцию // Волна. — 1906. — № 4. — С. 3
  5. Гредескул Н. А. Годы борьбы / Н. А. Гредескул // Мир. — 1905. — № 5, № 6, № 8.
  6. Гредескул Н. А. Годы борьбы / Н. А. Гредескул // Мир. — 1905. — № 5 — С. 2.
  7. Каменский П. В. Еврейские погромы. Корреспонденция из Бахмутского уезда Екатеринославской губернии / П. В. Каменский // Мир. — 1905. — № 8, № 9.
  8. Каменский П. В. Еврейские погромы. Корреспонденция из Бахмутского уезда Екатеринославской губернии / П. В. Каменский // Мир. — 1905. — № 9. — С. 2.
  9. Лейтенант Шмидт к учащимся // Мир. — 1905. — № 10. — С. 2.
  10. Лобковский П. Письмо в редакцию / П. Лобковский // Волна. — 1906. — № 13. — С. 4; Купленский В. К вопросу о смертной казни / В. Купленский // Волна. — 1906. — № 26. — С. 3.
  11. Лугунин А. Письмо в редакцию / А. Лугунин // Мир. — 1905. — № 5. — С. 2; Лейтенант Шмидт к учащимся // Мир. — 1905. — № 10. — С. 2; Речь защитника Шмидта присяжного поверенного А. М. Александрова // Будущее. — 1906. — № 19. — С. 2.
  12. Местная жизнь. Копия постановления № 170 // Накануне. — 1906. — № 1. — С. 4.
  13. Михайлин И. А. Нарис історії журналістики Харківської губернії. 1812–1917. / И. А. Михайлин. — Х., 2007. — 366 с.
  14. Новая эра и смертная казнь // Мир. — 1905. — № 2. — С. 1.
  15. Политическая история России : учеб. пособ. / отв. ред. проф. В. В. Журавлев. — М., 1998 — 695 с.
  16. Последняя почта // Будущее. — 1906. — № 26. — С. 4.
  17. Речь защитника Шмидта присяжного поверенного А. М. Александрова // Будущее. — 1906. — № 19. — С. 2.
  18. Фатеев А. Харьковское духовенство о смертной казни / А. Фатеев // Волна. — 1906. — № 21. — С. 2.

Надійшла до редколегії 15.12.2009 р.